

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

**ALTINCI ULUSLARARASI
ATATÜRK KONGRESİ**

12-16 KASIM 2007-ANKARA

**THE SIXTH INTERNATIONAL
CONGRESS ON ATATÜRK**

NOVEMBER 12-16, 2007-ANKARA

BİLDİRİLER

* * *

CİLT II

5846 Sayılı Kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

956.102 4

VI. Uluslararası Atatürk Kongresi 12-16 Kasım
2007 - Ankara: - Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma
Merkezi, 2010.

2c.res.har.24 cm.

ISBN: 978-975-16-2239-6 (tk.no)

978-975-16-2240-2 (II.c.)

1 Atatürk Mustafa Kemal Altıncı Uluslararası
Atatürk Kongresi

HAZIRLAYANLAR:

Zekai ÜNSAL - Nilgün İNCE - Neşe YEŞİLÇAYIR

KİTAP SATIŞI:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Ziyabey Cad. No: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA

Tel: (0 312) 285 55 12 - 285 65 11 • Belgegeçer: (0 312) 285 65 73

e-mail: bilgi@atam.gov.tr.

web:http://www.atam.gov.tr

- Bildiri sahiplerinin unvanları Kongre sırasındaki unvanlarıdır.
- Bildiriler içinde geçen görüş ve bilgilerden bildiri sahipleri sorumludur.
- Bildiriler sunuş sırasına göre.

ISBN : 978-975-16-2239-6 (tk.no)

978-975-16-2240-2 (II.c.)

İLESAM : 10.06.Y.150.307

BASKI: ERDAL BASIN YAYIN DAĞITIM

79. İSTANBUL ERMENİ PATRİĞİ ZAVEN EFENDİ'NİN FAALİYETLERİ (1913-1915, 1919-1922)

Davut KILIÇ

Babası Siirt'li Papaz Avedis, Musul'da Ermeni Murahhas yardımcılığı görevinde bulunduğu sırada 8 Eylül 1868 yılında Zaven Efendi Musul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bağdat'taki Ermeni Birleşik Dernekler Okulunda (1881-1890) gören Zaven, Aralık 1890'da girdiği Armaş'daki (Akmeşe) Ruhban Okulunda öğrenimine devam etti. 1895 yılında buradan mezun olduktan sonra 26 Mayıs 1896 yılında Zaven adı ile Rahip olarak takdis edildi. 1897-1898 yıllarında İstanbul Samatya ve Hasköy'deki Ermeni kiliselerinde vaizlik yaptı. Ardından Erzurum (1898-1906), Van (1908-1909) ve Diyarbakır'da (1909-1913) Ermeni Murahhaslık görevlerinde bulundu. Diyarbakır Murahhaslığı döneminde (1910) Eçmiyazın Katoğikosluğun'da Episkopos olarak takdis edildi¹ ve literatüre Bağdatlı Zaven I. Der Yeğyayan olarak geçti.

Patrik Arşaruni'nin vermiş olduğu istifa mektubundan sonra Taşnaksüt-yun Komitesinin dışında diğer Ermeni partilerinin desteklediği Diyarbakır Murahhası Episkopos Zaven Efendi 85 üyenin katıldığı oylamada 64 oy alarak Ağustos 1913 tarihinde İstanbul Ermeni Patrikliğine seçildi.² Yeni Patrik Zaven Efendi, Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon yolu ile 20 Kasım 1913'te İstanbul'a gelerek parlak bir törenle görevinin başına geçti.³

İşbaşına geldikten sonra aktif bir politika takip edecek olan Patrik Zaven, hiç vakit geçirmeden dini işlerden ziyade Ermeni toplumunun hükümet içindeki işlerini takibe başladı.⁴ Bu dönemde Osmanlı hükümetinin ve Ermeni kamuoyunun gündeminde seçim meselesi vardı. Patrik, seçimlere katılıp katılmama konusunda Ermeni mebusların seçimleriyle ilgilenen Patrikhane bünyesindeki Muhtelit (Karma) Meclisle görüşerek, Dahiliye Nezaretinin

* (Yrd. Doç. Dr.) Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Pars Tuğlacı, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri III**, İstanbul 2004, s.597; Kevork Pamukciyan, **Biyografileriyle Ermeniler IV**, (nşr. Osman Köker), İstanbul 2003, s.210.

² Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 2005, s. 164.

³ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi II/III**, Ankara 1991, s. 151; Ayrıca Patriğe verilen berat için bkz., 22 Kasım 1913 tarihli BOA, ADL. MEZ. İRD., 26.

⁴ Bkz., Tanin, No: 1844, 11 Şubat 1914.

Ermeni mebusların, Ermeni seçmenlerin oyu ile seçilmesi usulüne karşı çıktığı gerekçe gösterilerek hükümet ile yapılan görüşmeleri sonlandırma kararı aldı. Seçimler konusundaki Osmanlı Ermenileri arasında bir müddet daha devam eden uzun tartışmalar, Patrikhane ve Osmanlı hükümeti arasındaki ilişkileri de etkiliyordu.⁵ Talat Paşa, Ermenilere 16 mebus verileceğini Patrikhanenin vakit kaybetmeden bir cetvel düzenlenmesini tavsiye etti.⁶ Patriğe göre bu durum bir milli meseleydi. Bundan dolayı Patrikhanenin düzenlediği listede bütün Ermeni partilerinin, Katolik ve Protestan cemaatine mensup kişilerin yer alması gayet doğaldı.⁷ 1914 seçimlerinin diğer seçimlerden farkı, Patriklik etrafında birleşen diğer Ermeni liderlerin İttihatçılarla yapılan görüşmelere ilk kez blok halinde katılmalarıydı. Sonunda aylarca süren görüşmelerin ardından İttihatçılar, Ermenilere 16 mebusluk vermeyi ve adayların yarısını kendilerinin belirlemesi şartıyla kabul etti.⁸

Seçimlerin akabinde Patrikhane Meclis-i Umumi azalarından birisinin hakkında yazı yazması sebebiyle bunu makama yapılan bir saygısızlık olarak değerlendiren Patrik Zaven istifa kararı aldı.⁹ Bu durumdan rahatsız olan bir kısım Ermeniler, Patriğe destek telgrafları gönderirken diğer taraftan da Ermeni toplumunun ileri gelenlerinden bir heyet Patriği almış olduğu istifa ka-

⁵ Bkz., **Tanin**, No: 1784, 12 Aralık 1913; Ermeni toplumunun yöneticileri seçime katılıp katılmama konusunda fikir birliği içerisinde olmadıklarından bazı bölgelerde bir kısım Ermeniler seçime katılmıştı. Ermeni toplumu arasında birlikteliği sağlamak için 28 Ocak 1914 tarihinde Patrik Zaven Efendi başkanlığında Patrikhane Muhtelit Meclisi ve dışarıdan Ermeni Katolik Patrikhanesi, Ermeni Protestan Cemaati ve Ermeni Parti temsilcilerinin katıldığı bir toplantı tertip edildi. Toplantıdan bir sonuç çıkmayınca toplantının Cuma günü yeniden yapılmasına karar verildi. [Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Ocak 1914, nr.H781'den nakleden; Bengi Kümbül, **Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)**, B.y.y., 2006, s.86.] 30 Ocak ve 4 Şubat 1914 tarihlerinde yapılan toplantılarda da bir sonuç alınamadı. [**Tercüman-ı Hakikat**, 31 Ocak 1914, nr.11783 ve 5 Şubat 1914, nr.11788 nolu gazetelerden nakleden; B. Kümbül, a.g.e., s.88, 91.] 6 Şubat-1914-tarihinde Patrik Zaven Efendi, yeni bir toplantı tertip ederek, seçim meselesi hakkında müzakere etmek için siyasi parti temsilcilerini davet etti. Bu davete Hınçaklarla, Avam Fırkası'nın temsilcileri katılırken kendisine Patrik seçiminde de destek vermeyen Taşnaksütyün temsilcileri katılmayı uygun bulmadı. [Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 6 Şubat 1914, nr.H789'den nakleden; B. Kümbül, a.g.e., s.93.] Patrik Zaven Efendi, seçimler konusunda Ermeni cemaati arasında birlikteliği sağlayamasa da 10 Şubat'ta seçimler konusunda Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile görüşerek, Ermeni mebusların millet tarafından seçilmesi ve milletvekili sayısının Osmanlı Ermenilerinin genel nüfusuna göre belirlenmesi konusunda bir talepte bulundu. Bkz., P. Tuğlacı, a.g.e., s.637.

⁶ Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Şubat 1914, nr.H800'den nakleden; B. Kümbül, a.g.e., s.96.

⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Şubat 1914, nr.H801'den nakleden; B. Kümbül, a.g.e., s.96.

⁸ Bkz., Arşen Avagyan, Gaidz F. Minassian, **Ermeniler İttiat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, (nşr. M. Sahan), İstanbul 2005, s. 128 vd; Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914**, Ankara 1989, s.205.

⁹ Geniş bilgi için bkz., 10 Mayıs 1914 **Tanin** Gazetesi'nden nakleden; R. Karacakaya, **Ermeni Meselesi Kronoloji**, s.264; **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Mayıs 1914, nr.l 1881'den nakleden; B. Kümbül, a.g.e., s.64.

rarından döndürmek için ricaya gitti.¹⁰ Olaydan iki gün sonra Ermeni kamuoyunu yeniden arkasına alan patrik istifasını geri alarak görevine daha güçlü bir şekilde dönmüş oldu.¹¹

Osmanlı yönetimince 1839'dan bu tarafa vaat edilen Islahat, Meşrutiyet ve İnkılâp sözleri Ermeni dini ve sivil önderlerini hayalinden bir türlü alıkoymamış, Balkanlardaki halkların bağımsızlığı ve Osmanlı devletinin yenilgisi, başta Patrik Zaven olmak üzere Ermeni liderler de, artık bağımsızlığa giden yolda kapıların aralandığı düşüncesini oluşturmuştu.¹² Bundan böyle Ermeni liderler, Ermenistan'ın kurtulması için altın zamanın geldiğine inanıyordu. Bu durum "Ya şimdi ya da hiçbir zaman" şeklinde sloganlaşmış olarak Ermeniler arasında yayıldı.¹³

Rus elçisinin telkinleri, Hınçak, Taşnak ve Ramgavar partilerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları giderdiği gibi Patrikhane ile olan problemlerini de çözerek bütün Ermeni kurumlarını birlikte hareket etmeye yönlendirdi. Diğer taraftan Eçmiyazin Katoğikosu ve Nubar Paşa başkanlığında Avrupa kentlerinde Ermeni özerkliği için kamuoyu oluşturacak bir kurul oluşturuldu.¹⁴ Olaylar hızla gelişirken Zaven Efendi de, Eçmiyazin Katoğikosluğu ile birlikte¹⁵ her tarafa propagandacılar göndererek, değişik yerlerdeki zengin ve nüfuzlu Ermenilere mektuplar yazılarak, isyan ve ihtilale yardımcı olmaları istendi.¹⁶ Bu gelişmelerden olsa gerek Taşnaksütyun komitesine açıkça destek vermekten çekinmeyen Patrik Zaven Efendi, -doruk noktasına ulaşmış duygularının da tesiriyle hayalinde kurduğu- Büyük Ermenistan'ın başkenti Erzurum olacaktır sözünü hiç çekinmeden basına zikretme cesaretini gösterdi.¹⁷

¹⁰ Geniş bilgi için bkz., *Tercüman-i Hakikat*, 10 Mayıs 1914, nr.1 1882'den nakleden; B. Kümbül, a.g.e., s.66.

¹¹ 12 Mayıs 1914 tarihli *Tanin Gazetesi*'nden nakleden; R. Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji...*, s.264.

¹² Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi*, İstanbul 2003, s.114.

¹³ Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (nşr. M. Arpi-N. Arek), İstanbul 2003, s.198.

¹⁴ *Talat Paşa'nın Anıları*, (nşr. Alpay Kabacalı), İstanbul 2000, s.56.

¹⁵ Birinci Dünya Savaşında Doğu Anadolu Ermenilerinin büyük bir kısmı Kafkas Ermenileri ile tek toplum gibi bir bütün olarak iç içe bulunuyorlardı. Bkz., Justin McCarthy, *Ölüm ve Sür-gün*, (nşr.Bilge Umar), İstanbul 1998, s.26.

¹⁶ BOA, A. MKT. MHM., 627/30; Zafer Özkan, *Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001, s.69.

¹⁷ Bkz., Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul 2004, s.143; Yine bu dönemde Taşnaksütyun Komitesi de merkezini Erzurum'a naklederek, büyük kongresini burada yapmaya karar almıştı. [Bkz., Y. H. Bayur, a.g.e. II/III, s. 187.] 1914 Haziran'ında Erzurum'da Doğu vilayetleri başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinden gelen temsilcilerin iştirakiyle sekizinci Taşnaksütyun Kongresi toplandı. Osmanlı istihbarat kaynaklarına göre komitelerin taşra örgütleri-

Yine Patrik Zaven, Ermeni milliyetçilerinin yayın organı olan Mşak'ın muhabirine verdiği mülakatta; Doğu ve Batı Ermenilerinin geleceğini ancak Rus hükümlanlığı altında birleşmekle gerçekleşebileceğini beyan ediyordu. Patrik daha da ileri giderek, Ruslar Osmanlı topraklarına ne kadar çabuk gelirse bizim için o kadar iyi olur, diyerek açıkça Osmanlı Ermenileri adına Rusya'nın yanında saf tutmuş oluyordu.¹⁸

Rus elçisinin yapmış olduğu telkinlerden sonra Patrik Zaven, başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki, Ermeni murahhasıların dini işlerden daha ziyade komitacılıkta şöhret salmış, milliyetperver, hükümet aleyhtarlığı ile bilinen din adamlarıyla değiştirdi.¹⁹ Patrik bu murahhaslar vasıtasıyla, Osmanlı topraklarında meydana gelen olayları Eçmiyazın Katoğikosluğuna bildiriyordu.²⁰ 1915 yılı Rus-Ermeni işbirliğinin bir başka ifadeyle Rusya'nın gözünde, Eçmiyazın Kilisesinin itibarının zirveye çıktığı yıldır. Bundan böyle Ermeni faaliyetleri Eçmiyazın'den idare edilmeye başlandı ve Patrik, Ruslarla çok sıkı bir ilişki yumağı oluşturdu.²²

Birinci Dünya Savaşının başlangıcında Patrik Zaven başkanlığında Ermeni komite yöneticileri Osmanlı devletinin savaşa katılması halinde bağımsızlığa giden yol haritasını yeniden gözden geçirmek üzere bir araya geldi. İs-

ne verilen talimatta; "Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı askeri çekilir ise her tarafta birden eldeki vesait ile kıyam olunacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacaktı." Bkz., **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, (nşr. H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983, s.96 vd; Arşiv Belgeleriyle **Ermeni Faaliyetleri (1914-1918) I**, (nşr.Genel Kurmay Başkanlığı), Ankara 2005, s.35. Erzurum toplantısı ve diğer hazırlıklar için bkz., aynı eser, Ek No.2; M. Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara 1991, s. 102; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi III/III**, Ankara 1991, s.11 vd.

¹⁸ Bkz., Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)**, (nşr. Arif Acaloğlu), İstanbul 2006, s. 12.

¹⁹ Ermeni Komitelerinin A'mal..., s.176 vd.

²⁰ Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal..., s.149; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987, s.377.

²¹ Çar'ın Ermenilere yapmış olduğu savaş çağrısından sonra Eçmiyazın Katoğikosu Kevork'da bütün Ermenilere hitaben Katoğikosluğun resmi yayın organı olan 1914 Ağustos tarihli Ararad mecmuasında özetle şöyle diyordu: Murahhaslara, murahhasa vekillerine, muhterem papazlara, eşraf, tüccar, sanatkâr, muallim ve mürebbilere, umur-i milliye ile iştigal eden zevata velhasıl ana kilisenin bütün evlatlarına Katoğikosluk makamından: Avrupa hükümetleri arasında dehşetli bir harp başladı. Her tarafta bulunan bilumum evladı maneviyyeden her birinin kemal-i şevk ve muhabbetle Rus hükümetine karşı olan vazifesini umumi vatanımız ve onun şerefini müdafaa etmek üzere bizzat ifa etmelerini beyan ile teselli buluyoruz. Ermeniler, Rus imparatorluğunun tahtı şevket ve ihtişamına karşı bugüne kadar olduğu gibi bugünde sadakatini göstermelidir. Rusya'nın selamet ve namusu için harbe hazırlanın. Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal..., s. 143 vd.

²² Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul 1983, s.11; Mesela, Patrik, Doğu Anadolu'daki reform konusunda İstanbul'daki Rusya Büyükelçisine sunduğu notta; Patrik, kendisini milli konseyin görevlendirdiğini ifade ederek, Doğu Anadolu'ya genel müfettiş tayininde Ermenilerin haklarını korumak için vermiş olduğu destekten dolayı Büyükelçiye derin minnettarlığını ifade etmekteydi. Bkz., Ahmed Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, (nşr. Cengiz Aydın), İstanbul 2001, s. 157 vd.

tanbul Galata'daki Ermeni Okulunda yapılan toplantıda hükümeti kuşkulandırmamak ve güven vermek için Ermenilerin Osmanlı devletine sadık kalmalarını telkin eden bir karar alındı.²³

Ermeni toplumunun dini ve sivil önderleri Osmanlı devletinin savaşa girmesiyle hayallerindeki Büyük Ermenistan'ın kurulması için artık doğum sancılarının başladığını düşünüyorlardı. Bunun için yöneticiler, geçmişte (1828-1829'da ve 1877-1878'de) olduğu gibi yine Babıâli'ye karşı Rusya'nın aktif desteğine başvurmuşlardı. Bu durum da Türklerin gözünde Ermenileri, Rus siyasetinin maşası haline getirmişti.²⁴ İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve bağlı kurumları uzun zamandan beri Ermeni ihtilal partilerinin inkılâp ocakları haline gelmiş ve en acımasız programlar buralarda hazırlanır olmuştı. Dini liderler, yazılı ve sözlü olarak kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ediyordu. Artık vaazlarda yüce sözler ve İncil'in doktrini zikredilmiyordu. Dini liderler, komiteler tarafından tertiplenmiş bayramlara, toplantılara ve törenlere başkanlık ediyor, Osmanlı Ermenilerinden komitelerin emirlerine ve eğitimlerine kayıtsız uymalarını istiyordu.²⁵ Bu acımasız propagandanın kurbanı olan Ermeni ahali Van, Bitlis, Muş, Karahisar-ı Şarki, Zeytun, Maraş ve Urfa'da alenen isyanlar çıkartarak Osmanlı devletini zora soktu.²⁶ Osmanlı ve

²³ M. K. Öke, a.g.e., s.101; Y. H. Bayur, a.g.e. III/III, s.12 vd.

²⁴ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, (nşr. Fatmagül Berktaş), İstanbul 1999, s.121.

²⁵ Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara 1997, s.1 15.

²⁶ Ermeni Komitelerinin A'mal..., s.10 vd; 1895-1896 yıllarında Urfa'da yaşanan Ermeni vukuatından sorumlu olarak Trablusgarp'a sürgüne gönderilen Urfa Murahhası, meşrutiyetin ilanından sonra yeniden Urfa'ya gelerek, eski görevine atandı. I. Dünya Savaşına kadar bölgede Osmanlı hükümeti ve Türklük aleyhine propaganda yaptı. Mesela; bir yortu günü kilisede dini ayin ve vaaz yerine bu günün Ermeni milleti ve mefkûre-i milliyesi namına ağlanacak ve icrayı matem edilecek bir gün olduğunu, Müslümanların sevinç ve mutluluklarına iştirak edenlerin millet hani tanınacağını alenen söylüyordu. Başta murahhasa ve papazlar olmak üzere komitacıların ve öğretmenlerin teşvikiyle Urfa'da muhtelif cemiyetler teşekkül etmiş, hükümet diğer yerlerde olduğu gibi burada da kendisine bağlı Ermeni ahali yerine komitenin telkin ve yönlendirmeleriyle hareket eden bir kitle bulmuştur. [Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal..., s.339 vd.] Yine Sivas'ta Patrikhane aidatını toplamak üzere Ermeni köylerini dolaşan Karahisar'ın Beyancı karyesi papazı Seponyan; "Osmanlı hükümeti harb ilan etti. Şimdiye kadar toplanan silahların kullanma vakti geliyor. Az zaman sonra Türkler, Ruslara mağlup olacaklar, Ruslar önden biz arkadan Osmanlı ordusunu perişan edeceğiz. Vaktiyle silahları alırken inatlaşanlar şimdi anlayacaklar ve Ermenistan'ın teşekkülünü görerek bu işlere çalışanları takdis edecekler" diyerek kiliselerde konferans veriyordu. [Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal..., s.353.] Ermeni ruhanilerle, komitacıların birlikte hareket ettiğini belirten cümlelere Bitlis Rus Konsolosunun raporlarında da rastlanır. [Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal..., s. 111.] Talat Paşa'ya göre de Ermeni Komiteleri, Türkiye'nin Rusya'ya savaş ilan etmesi durumunda nasıl hareket edeceğini Patrikliğe bildirmişti. [Bkz., Talat Paşa'nın Anıları, s.67.] Gerçekten de savaşın başlamasıyla Zeytun, Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuret-ül Aziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit (Adapazarı) ve Adana Vilayetlerinde Ermeni komitacılarının eylemleri de başlamıştı. [Bkz., Nurşen Mazıcı, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1920**, İstanbul 2005, s.91-102; Ayrıca Ermeni ayaklanmaları için bkz., Y. H. Bayur, a.g.e. III/III, s.2 vd.] McCarthy'e göre de, komitacıların eylemleri, onların Ermeni Kilisesiyle bağlantılı olarak, özellikle ilerde yayılma alanı buluyordu. Bkz., J. McCarthy, a.g.e., s.27 vd.

Rusya arasında muharebe ve çatışmaların başlamasından hemen sonra çıkan isyanlardan dolayı Harbiye Nazırı Enver Paşa, Ermeni Patriği Zaven Efendi-yi resmen uyardı.²⁷ Bu ikazla yetinmeyen Osmanlı yöneticileri, Ermeni Patrikliğine, Ermeni milletvekillerine, komite reislerine; ordunun vatan savunmasıyla uğraştığı bir dönemde isyanlara, saldırılara ve cinayetlere devam edildiği takdirde sert tedbirler alacağını bir kez daha bildirdi. Bu uyarıları Ermenilerin dinî ve sivil yöneticileri hiç önemsemedi ve var gücüyle Ermeni ahaliyi kışkırtmaya devam ettiler.²⁸

Bir yanda kilise ve din faktörü, diğer taraftan Fransız ihtilaliyle gelişen milliyetçilik akımları ve emperyalist devletler vasıtasıyla yürütülen misyoner faaliyetleri neticesinde gelişen bağımsızlık ve isyan düşüncesi, ortaya çıkan terör örgütleri tarafından rahatlıkla kullanılarak Ermeni ahaliyi isyanlar dönemine sürükledi. Bu dönemde ruhaniler ve cemaat okullarında görev alan komitacı öğretmenler, Patrikhane ve kiliseleri kullanarak azizlere ait söylenti ve efsaneleri destanlaştırdıkları gibi Ermenilik ruhunu yeniden diriltmek ve toplumunun maneviyatını yükseltmek için halka din ve kilise ekseninde Ermeni vatanının ve milliyetçiliğinin kutsallığını anlatıyorlardı. İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve buna bağlı kiliseler artık, milli devletin kurulmasına yardımcı olan önemli bir araç haline gelmişti. Bernard Lewis'in ifadesiyle, Ermeni hareketi Türkler için bütün tehditlerin en öldürücüsü olmuştu. İsteksiz de olsa fethedilmiş Sırp, Bulgar, Arnavut ve Yunan topraklarından geri çekilebilinirdi. Fakat Kafkaslardan Akdeniz'e kadar bütün Asya Türkiye'sine yayılmış olan Ermeniler, Türk yurdunun kalbinde uzanıyordu ve bu toprakları terk etmek, bir kırılma değil, Türk devletinin dağılması anlamına geliyordu.²⁹

Doğu'da bu gelişmeler olurken Batı'da da Çanakkale kara savaşlarının şiddetle sürüyordu. İşte böyle bir dönemde Ermeni komitelerinin yıkıcı ve bölücü eylemlerine karşı Osmanlı hükümeti 24 Nisan 1915 tarihinde komite merkezlerinin kapatılmasına yönelik bazı kararlar aldı.³⁰ Bu gidişat 1915 tehcir kararını da beraberinde getirdi.³¹ Dolayısıyla Ermeni toplumunun din

²⁷ Bkz., A. Rüstem Bey, a.g.e, s.68.

²⁸ Bkz., E. Uras, Ermeni Meselesi, s.605; Ermeni ihtilalcilerin seferberliğin ilanını müteakip çıkardığı isyanlar için bkz. **Cemiyeti Akvam Türkiye'de Ermeni ve Rumlar**, İstanbul 1337, s.29 vd.

²⁹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (nşr. Metin Kıratlı), Ankara 1993, s.354.

³⁰ Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S:131, (Nisan 2001), s.66.

³¹ 31 Mayıs 1915 tarihinde de alınan tehcir kararı Osmanlı hükümetinin Bakanlar Kurulunca kanunlaştırıldı. [Bakanlar Kurulunca kabul edilen karar ve tehcir edilen Ermenilerin iskan, iase ve diğer konular hakkında çıkan yönetmelik için bkz., **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-**

adamları, sivil önderleri ve komitacıları, kendi uluslarını ayaklandırarak, Osmanlı devletini bilinen tedbirleri almak durumunda bıraktı. Bu duruma tepki gösteren Patrik Zaven, Tehcir ve hemen sonrasındaki 11/24 Nisan 1915 tarihlerinde İstanbul'da Ermeni aydınlarına, komitacılara ve bunların yöneticilerine karşı yapılmış olan tutuklamaları protesto etti.³² 22 Nisan 1915 tarihli 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa'nın, Başkumandanlığa göndermiş olduğu rapor ile Patrik Zaven Efendi'nin dikkati çekildi. Raporda; Patriğin iddia ettiği olayların yersiz olduğu geniş bir şekilde ortaya konduktan sonra Ermenilerin anılan tarihte Sivas ve Van vilayetlerinde isyan halinde olduklarını itaat eden halka bir zarar verilmeyeceği, ancak hainlik edenlerin cezalandırılması için emir verildiği, bu gibi durumlarda Ermeni din adamlarının şikâyet etme yerine ruhani vazifelerini yaparak, cemaatlerini itaat ve sadakate davet etmesi istendi.³³

I. Dünya Savaşıyla başlayan karanlık günlerde var olma mücadelesi veren Osmanlı devletinin yöneticileri, 1915 olaylarını müteakip Ermeni milli-

1918) I, (nşr.Genel Kurmay Başkanlığı), Ankara 2005, s. 131 vd.] Ayrıca Sevk ve İskân kararı bütün Ermenilere şamil değildir. Nitekim bunlar; hasta ve âmâlar, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar, askerler ve aileleri, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalardır. Osmanlı ordusunda görev yapan asker, subay ve sıhhiye sınıflarında hizmet görenlerin ve ailelerinin yanı sıra merkez ve taşrada bulunan Osmanlı Bankası şubeleriyle, Reji İdaresi, düyun-ı umumiye ve bazı konsolosluklarda görevli Ermeni memurlar sadakat ve iyi halleri göz önüne alınarak sevk dışı bırakılmışlardır. Sadakatsizlik eden ve komite mensubu olanlar azledilerek sevk edilmişlerdir. Yetim çocuk ve dul kadınlar da sevk edilmeyerek yetimhanelere ve bulundukları yerlerdeki köylere yerleştirilmişlerdir. Ayrıca ticaret ve benzeri suretlerle ikamet eden Ermeniler, Ermeni mebus ve aileleri de yerlerinde kalmıştır. [Bu konuda ki arşiv belgeleri için bkz., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s.10. Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri II*, (20-21 Nisan 2002) Ankara 2003, ss. 113-120.] Tehcir esnasında ve sonrasında yaşanan hadiselerin Osmanlı Arşivlerindeki kayıtları için bkz., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (nşr. Osmanlı Arşivi Daire Bşk), Ankara 1994; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s.99- 179; Ayrıca tehcir sonrasında kimsesiz Ermeni kadınlar ve çocuklar meselesi için bkz., İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005.

³² P. Tuğlacı, a.g.e., s.597, 664 vd; Bazı Türk araştırmacılar, anılan tarihte İstanbul'da tutuklanan Ermeni sayısını Esat Uras'tan naklen 2345 kişi olarak verir. [Bkz., E. Uras, a.g.e., s.608.] Muhtemelen matbaa hatasından kaynaklanan bu rakamın aslı 235 kişidir. Esat Uras'mda eserinde kaynak olarak kullandığı, Osmanlı Devleti Hariciye Bakanlığı tarafından oluşturulan bir komisyonca 1916 yılında tamamen belgelere dayanılarak hazırlanmış olan "Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi Meşrutiyetten Evvel ve Sonra", adlı eserde; İstanbul'da tutuklanan Ermenilerin sayısı 235 olarak geçer. Bkz., *Ermeni Komitelerinin A'mal...*, s.311; Ayrıca yine bu konuda zikredilen eserin şu neşirlerine de bakmak mümkündür. Bkz., *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, (nşr. Mehmet Kanar), İstanbul 2001, s.323; *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, (nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1981, s. 119. Yine bir Taşnak Komitacısı olan Şıracıyan'da hatıratında bu rakamı 250 olarak verir. Bkz., Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristin İtirafı*, (nşr. K. Mustafa Oragh), İstanbul 1997, s.50.

³³ Bkz., A. Süslü, a.g.e., s.40.

yetçiliğinin mihraklarından olan Patrikhanenin de ayrılıkçı emellere hizmet etmesini önlemek için 1863 tarihli Ermeni Nizamnamesinin yürürlükten 26 Haziran 1916'da kalkmasına karar verdi.³⁴ 28 Temmuz 1916 tarihinde Adliye ve Mezahip Nezaretince gönderilen bir yazıyla Patrik Zaven I. Der Yeğyayan'a, İstanbul Ermeni Patrikliği teşkilatının sona erdiği tebliğ edildi. Katoğikos Patrik tarafından tayin edilecek vekile gerekli devir ve teslimin yapılması buyruldu.³⁵ Yine aynı tarihli bir tutanakla İstanbul Patrikhane binasının odaları sabık Patirk Zaven Efendi, Polis Komseri Ahmet Bey ve Din işlerinden sorumlu Baha Beyin hazır bulunmalarıyla mühür altına alındı. 14 Ağustos 1916 tarihinde ise Episkopos Gapriel Cevahirciyan'ın, Katoğikos-Patrik Vekili olarak atanmış olduğu Sabık Patriğe tebliğ edilerek, devir teslim yapıldı.³⁶ 10 Ağustos 1916 tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe giren yeni nizamname Ermeni ihtilalcileri destekteleyen Patrikhaneye karşı bir reaksiyondur.

Tehcirden yaklaşık dört yıl sonra mütareke döneminin akabinde İtilaf devletlerinin İstanbul'a asker çıkarmasıyla birlikte İttihat ve Terakki hükümeti görevden çekildi. Dengelerin değişmesini fırsat bilen Ermeni ileri gelenleri İstanbul'a asker çıkaran İtilaf Devletlerinin de desteğini alarak, Patrikhanenin İstanbul'a geri dönmesi için 1916 Temmuzunda neşrolunan Nizamnamenin kaldırılmasını, eski Patrik Zaven efendinin göreve dönmesini ve Patrikhane eski meclislerinin yeniden hayata geçirilmesini isteyen bir yazı hazırlayarak Adliye ve Mezahip Nezaretine sundu.³⁷ Ermenilerin bu istekleri yaklaşık iki hafta sonra kabul gördü. Ermeni Patrikhanesinin bütün imtiyazları yeniden iade edileceğine dair altı maddelik nizamname 18 Kasım 1918 tarihinde Takvim-i Vekayi'de neşredilerek yürürlüğe girdi.³⁸ Diğer taraftan tehciye gönderilen Ermenilerin de Savaşın bitmesiyle devlete zarar verme ihtimalinin ortadan kalktığı düşünüldükçe, geri dönüş konusu Meclis-i Vükela toplantısında ele alınarak 31 Aralık 1918 tarihinde yasalaştı.³⁹

³⁴ P. Tuğlacı, a.g.e., s.692.

³⁵ Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul 2003, s.178.

³⁶ Murat Bebiroğlu, a.g.e., s. 179; Her ne kadar M. Bebiroğlu sabık Patriğin, Patrikhane için tutulan tutanakta orada bulunduğunu söylese de, Osmanlı Arşivinde bulduğumuz bir belgede yaklaşık bu olaydan 6 ay öncesinde Patriğin Bağdat'ta sürgünde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz., Dahiliye Nezaretinin Bağdat Vilayetine göndermiş olduğu 13 Ocak 1916 tarihli yazı BOA, DH. ŞFR, 71/238.

³⁷ BOA, 11. Nolu Ermenilerin Berat Defteri (1329-1334), s.24 vd.

³⁸ R. Karacakaya, *Türk Kamuoyu...*, s.308; anılan kanun için ayrıca bkz., M. Bebiroğlu, a.g.e., s. 183; Ali Güler, Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara 2003, s.42.

³⁹ Bkz., İbrahim Etem Atnur, "1918 Yılında Osmanlı Devleti ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri I*, Ankara 2003, s.395. Bu durumdan faydalana-

Musul'da olduğu öğrenilen Zaven Efendinin görevine başlayıncaya kadar, Ermeni manastırı reisi Piskopos Mesrob Efendi'nin Patrikliğe vekâlet etmesi için Mezahip Nezaretine bir yazı yazıldı ve Hariciye Nezareti tarafından sabık Patrik Zaven Efendiye telgraf çekilerek, Meclis-i Vükela kararıyla Ermeni Patrikhanesinin imtiyazlarını ve kendisinin de Patriklik makamına yeniden iadesine karar verildiği bildirildi.⁴⁰ Böylece 455 yıllık İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve onun münfesih Patriği Zaven Efendi yaklaşık iki yıl dört aylık bir zamandan sonra bütün imtiyazları ile yeniden İstanbul'a dönmüş oluyordu. İstanbul'a dönüşünde Patrik büyük bir coşku içerisinde karşılandı.⁴¹

Mütarekeden sonra İşgal kuvvetlerinin de desteğini arkasına alan Patrik Zaven ve diğer Ermeni yöneticiler, tehcir esnasında yaşanan bazı Ermeni ölümlerinden hareketle ırkdaşlarına katliamlar yapıldığına dair propagandayı körüklemeye başladı. Bu tür baskı ve propagandalara daha fazla dayanamayan 4 Mart 1919'da kurulan Damat Ferit Paşa kabinesi, Ermeni tehcirinden çok üzüntü duyduğunu belirterek içinde Rum ve Ermenilerin de bulunduğu bir komisyon oluşturdu ve tehcir olayındaki suçluların cezalandırılması yoluna gitti.⁴² Uzak vilayetlerde tehcir esnasında suç işleyenlerin gözaltında bulundukları yerdeki Divan-ı Harplerde, bunun olmadığı yerlerde ise Nizamiye Mahkemelerinde yargılanmaları talimat verildi.⁴³ I. Dünya Savaşında sonra Türkiye'yi işgal eden müttefik kuvvetler, Kilise ve komitelerin baskısıyla Meşrutiyet idarecilerini "soykırım" iddiasıyla yargılamak istedi. Hükümet bu dönemde Ermeni Patriği Zaven Efendi ile zaman zaman işbirliği yaptı. Patriğin hazırlamış olduğu sanık listelerini alıp isimleri geçen kişileri tutuklattırarak Divan-ı Harbe yolladı.⁴⁴

rak tekrar dönenlerin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte Halaçoğlu bir Amerikan arşiv belgesine atfen 644.900 Ermeni'nin eski yerlerine yeniden döndüğünü belirtir. Bkz., Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 106; Bu konuda Osmanlı devletinin uygulamaları için ayrıca bkz., Mehmet Çevik, "Ermenilerin Tehcir Sonrası Geri Dönüşü ile İlgili Osmanlı Devletinin Uygulamaları", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri II**, Ankara 2003, ss.121-128; Cemalettin Taşkıran, "Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Söзде Soykırım", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, (nşr. H. C. Güzel), Ankara 2001, ss.209-224.

⁴⁰ BOA, 11. Nolu Ermenilerin Berat Defteri (1329-1334), s.24; R. Karacakaya, Türk Kamuyo-yu..., s.309; P. Tuğlacı, a.g.e., s.761; A. Güler, S. Akgül, a.g.e., s.42.

⁴¹ Arşavir Şiracıyan, Bir Ermeni Teröristin İtirafı, (nşr. K. Mustafa Orağlı), İstanbul 1997, s.85.

⁴² Bkz., Bayram Akça, "1915 Tehciri ve Mondros Mütarekesinden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetlerinin Olaya Bakışı", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, (nşr. İ. Bal-M. Çufalı), Ankara 2003, s.441.

⁴³ Bkz., BOA. DH. EUM, 5/27

⁴⁴ Bkz., B. Akça, a.g.m., s.443; ; Bu dönemde eski Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'de Divan-ı Harp'te görülen dava sonucu suçlu bulunarak idam cezasına çarptırıldı ve akşam 19.20'de Bayezid Meydanında asıldı. Birçok Ermeni'nin ölümüne sebep olduğu iddia edilen eski inzibat kuv-

Tehcir esnasında suçlu görülenleri Osmanlı hükümeti bu şekilde yargılamak Patrik Zaven'de kaldığı yerden Büyük Ermenistan kurma hayalini gerçekleştirmek için İtilaf Devletleri ve Rum Patrikhanesi ile iş birliği içerisine girerek, Anadolu'da filizlenen Kuvayı Milliye hareketine karşı var gücüyle çalışmaya başladı. Mustafa Kemal, bu durumu 22 Ağustos 1919 günü Erzurum konuşmasında; Rum Patrikhanesinin kurmuş olduğu "Mavri Mira" adındaki kurulun değişik vilayetlerde çeteler kurarak, miting ve propagandalar tertip ettiğini, İstanbul Ermeni Patriği Zaven'in de bunlarla işbirliği içerisine girdiğini belirterek açıklar.⁴⁵

Kuvayı Milliye hareketine karşı düşmanlığını sürdüren Zaven Efendi, Neologos gazetesinde yayımladığı mektubunda; birçok Ermeni ailenin Milli Mücadele hareketinden korkarak Erzincan, Erzurum, Samsun, İzmit ve Adapazarı gibi Anadolu havalisinden göç etmekte olduklarını ileri sürüyor ve halkın Milli Mücadele için organize ettiği birliği Ermeni veya gayrimüslim unsurların aleyhine çalışan gruplar olarak göstermek istiyordu. Patriğin bu

vetleri komutanı Binbaşı Tevfik'de 15 yıl süreyle kürek mahkûmiyetine çarptırıldı. [Bkz., 7 Ağustos 1919, **Takvim-i Vakayi**, S: 3617.] Yine Mamuretülaziz'deki Ermenilerin tehciri esnasında öldürme fiiline karışmış olduğu iddia edilen Dr. Bahaeddin Şakir ve Mamuretülaziz katibi Resneli Nazım Beylerin gıyaben, Dersim eski mebusu Hacı Mehmet Nuri Bey, Mamuretülaziz eski Marif Müdürü Ferid Beylerin vicahen yapılan yargılamaları sonunda adı geçenler çeşitli cezalara çarptırıldı. [Bkz., 9 Şubat 1920, **Takvim-i Vakayi**, S: 3771; P. Tuğlacı, a.g.e., s.749.] Trabzon'da da tehcir kanunun uygulanması esnasında ihmali görülen Vali Cemal Azmi ile Rüsumat Müdürü Mehmed Ali Bey, Polis Müdürü Nuri Bey ve diğer görevlilerin yargılamaları sonucu suçları sabit görüldüğünden çeşitli cezalara çarptırıldı. [Bkz., 6 Ağustos 1919, **Takvim-i Vakayi**, S: 3616; İstanbul'da kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'de İttihat ve Terakki yöneticileri hakkında açılan davalar ve Teşkilat-ı Mahsusa yöneticilerinin Ermeni ölümlerinde ihmali bulunanların ve suçu sabit görülenlerin, yargılanmasına dair tutanaklar için ayrıca bkz., **Takvim-i Vakayi**, S: 3540, 3543, 3547, 3549, 3554, 3557, 3561 numaralı gazeteler.] Harbiye Nezaretinde oluşturulan soruşturma kurulu, Ermenilerin şevki sırasında ihmali görülen görevlileri örfi idare mahkemesine sevk etmiş, bunlardan 1397'si idam da dahil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmıştır. [Bu konuda geniş bilgi için bkz., Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, (5. Baskı), B.y.y., 2001, s.288 vd; Tehcir ve yargılamalar için ayrıca bkz., Ferudun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, Ankara 2005.] Yine bu dönemde 50'yi aşkın Türk subay ve mülki yöneticisi tutuklanarak Malta'ya sürgün edildi. İngilizlerin Malta sürgünlerini suçlamak için ortaya koyduğu deliller, İstanbul Ermeni Patrikhanesinin raporlarından ibaretti. Fakat bu raporlar tamamen propagandaya yönelik olduğundan, ortaya atılan "soykırım" iddiasını doğrulayacak bir tek suç fiiline rastlanmadı. Bunun üzerine mahkemeyi oluşturanlar, Amerikan diplomat ve misyonerlerinin savaş yıllarında Osmanlı topraklarındaki görevlerine devam etmelerinden hareketle, Amerikan arşivlerinde ortaya atılan iddianın delillerini aramaya yöneldi. Bunun üzerine Londra'nın arzusuyla Amerikan arşivlerinde konunun araştırması yapılarak, yazılan cevabi yazıda Türkleri suçlayacak bir belgeye rastlanmadığı bildirildi. [Bkz., Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, İstanbul 1976, s.270 vd.] Bu cümleden olarak Malta sürgünleri olayı, bir anlamda Türk Milletinin aklanması anlamını da taşır.

⁴⁵ Kemal Atatürk, **Nutuk**, (nşr. Z. Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi 2002, s.2; **Atatürk'ten Ermeni Sorunu Belgeleri**, (nşr. İsmet Görülü), Ankara 2002, s.88; Ermeni-Yunan işbirliği için ayrıca bkz., Salahi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırmılar Konusunda Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", **Belleten** XLI/161 (Ocak 1997), Ankara 1997, s.144.

yazısına cevaben İleri, Tasviri Efkâr, Yenigün ve İrade-i Milliye Gazetelerinde yayınlanan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi namına Mustafa Kemal'in 21 Ekim 1919'daki cevabında; Erzincan ve Erzurum havalisinden göç eden katiiyen hiçbir Ermeni ailesinin olmadığı, belki birkaç zengin ailenin kendilerince emin gördükleri bir tarafa göç ettiklerini, Adana ve havalisinde ise mütarekeden beri bağımsız Ermenistan'daki çoğunluğu temin için Ermeni komiteleri ile bizzat Patrikhanenin teşviklerine kapılan ailelerin göç ettiklerini belirterek, Patriğin bu yazıyı ne maksatla yayınladığı bilindiğinden, çok önemle üzerinde durulacak bir konu olmadığını ifade eder.⁴⁶

Patrik, tehcir edilen Ermenilerin büyük bir kısmının geri dönmesiyle, Büyük Ermenistan projesinin yeniden hayata geçebileceği ümidine kapılarak, pek çok vilayet'te Patrikhaneye bağlı din adamları vasıtasıyla Ermeni ahaliyi yeniden komitacıların hizmetine sunabilmek için var gücüyle çalışmaya başladı. Sözde din adamı, pratikte ise komitacı olan bu ruhaniler vasıtasıyla, Ermeni ahaliyi yeniden direnişe ve isyana teşvik ediyordu.⁴⁷ Patrik Zaven Efendi, Anadolu'da bir Ermenistan'ın kurulması uğruna bu faaliyetlerin کافی gelmeyeceğini bildiğinden Avrupa devletlerinden destek almak için Ermeni toplumunun istekleri ve içinde bulundukları vaziyeti, sulh konferansında anlatmak düşüncesi ile Paris'e gitme hazırlığı içerisine girdi.⁴⁸ 12 Şubat 1920'de İstanbul'dan ayrılan Patrik, 23 Şubat'ta Paris'e uğrayarak Londra'ya ulaştı.⁴⁹

Zaven Efendi İngiliz Kralı V. George, Başbakan Curzon, Fransız Cumhurbaşkanı P. Deschanel, Başbakan Millerand ve Yunan Hükümet Başkanı Venizeleos gibi yüksek düzeydeki devlet adamlarıyla temaslarda bulundu.⁵⁰ Patrik bu temaslarda epeyce küçülmüş bir Ermenistan vaadiyle İstanbul'a dönmesine rağmen, Patrikhane Genel Meclisine sunulmak üzere kaleme aldığı raporunda yine de iyimserlik sergiliyor ve Ermenileri birliğe çağırıyordu.⁵¹ Bu cümleden olarak, 21 Haziran 1920 tarihinde İstanbul'da bulunan

⁴⁶ Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), (nşr. Kültür Bakanlığı), Ankara 1992, s. 154; Atatürk'ten Ermeni Sorunu Belgelerle, s.102; K. Atatürk, Nutuk, s.178; Pars Tuğlacı, a.g.e, s.765.

⁴⁷ Bkz., Diyârbekir Vilayetinden Bâb-ı Âlî Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemine yazılan 23 Ocak 1920 tarihli yazı, BOA, DH. KMS, 49-2/71-2; Ayrıca bkz., 25 Şubat 1920 tarihli BOA, HR. MÜ, Kr. No:57/4.

⁴⁸ Bkz., R. Karacakaya, Türk Kamuoyu..., s.343.

⁴⁹ E. Uras, a.g.e, s.678 vd.

⁵⁰ K. Pamukciyan, Biyografileriyle Ermeniler, s.210.

⁵¹ Taner Timur, Türkler ve Ermeniler, Ankara 2000, s.76 vd; Raporlar için ayrıca bkz., E. Uras, Tarihte Ermeniler, s.678 vd, 685-690; Pars Tuğlacı, a.g.e., s.597.

Ermeni kiliselerinde 1 Temmuz 1915'de Beyazıt Meydanı'nda idam edilen Hınçak komitesine mensup yirmi Ermeni'nin ruhuna dua edilip kutsanarak, Ermeni toplumunun bağımsızlığına gönül vermiş ve bu yolda yürüyen insanların maneviyatları bir kez daha Ermeni din adamları tarafından yükseltiliyordu.⁵² Bu şekilde psikolojik bombardımana tutulan Ermeni ahali, yine aynı şekilde din adamlarının yönlendirmesiyle, Ankara hükümeti ile Ermenistan arasında yapılan antlaşmadan (7 Kasım 1920) memnun kalmadıklarını göstermek için dükkânlarını kapamışlar, bayraklarını yarıya kadar indirerek Patrikhanede matem ayini yapmıştı.⁵³

Roma'da 6 Aralık 1921'de Sait Halim Paşayı ve 16 Haziran 1922'de Berlin'de Bahaeddin Şakir ve Cemal Azimliyi şehit eden Katil Arşavir Şıracıyan hatıratında 7 Ekim 1922 tarihinde Patrik Zaven'i ziyaret ettiğini kendisine Souren Ghazarian adına tanzim edilmiş bir pasaportla birlikte beş yüz Türk Lirası verdiğini ve üç gün sonra Fransa'ya hareket edecek gemiye binmesini söylediğini, bunlara ilaveten biri Paris'teki V. Khorassandjian'a diğeri Amerika'daki bir Ermeni teşkilatına yazılmış iki tavsiye mektubu verdiğini ve Patriğin kendini takdis ettiğini söyler.⁵⁴ Bu dönemde pek çok Ermeni İstanbul'a gelmiş savaştan sonra Ermeni nüfusu bir hayli kabarmıştı. Ancak Büyük Ermenistan hayali ile olaylara karışmış olan Ermeniler, olayların gidişatını gördükçe yaptıkları işlerin hesabını veremeyeceğinden korktuğu için İstanbul'u terk ederek yabancı ülkelere göç etmeye başladı.

Ankara'da yeni bir Türk devletinin doğduğunu gören ve Patrik Zaven Efendi'nin hayalci ve maceraperest düşüncelerinden bıkip usanan sağduyulu Ermeniler ise Türkiye Büyük Millet Meclisi yönetimine yakınlaşmak düşüncesiyle Patriklerinden Refet Paşa'yı ziyaret ederek bağlılıklarının bildirilmesini istedi. Patriğin bu ziyareti gerçekleştirmesine rağmen Ermeniler Zaven Efendi'nin geçmişini, kurulacak iyi münasebetlerin gelişmesine uygun görmediğinden kendisinden istifasını istedi. Patrik millet kararıyla geldiğini, ancak millet kararıyla gidebileceğini söyleyerek istifa etmeyi reddetti. Bunun üzerine toplantıya çağrılan 50 üyeli meclisten 28 üyenin katımlıyla yapılan oylamada istifa kararı çıktı.⁵⁵ Bunun üzerine Lozan barış görüşmeleri es-

⁵² Bkz., R. Karacakaya, Ermeni Meselesi Kronoloji..., s.378.

⁵³ R. Karacakaya, Türk Kamuoyu..., s.383.

⁵⁴ Bkz., Arşavir Şıracıyan, Bir Ermeni Teröristin İtirafı, (nşr. K. Mustafa Orağlı), İstanbul 1997, s.326.

⁵⁵ Sabahattin Özel, "Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış", *Aylık strateji ve analiz e-dergisi*, (Nisan 2003), [Http://Ww.Stradigma.Com/Index.Php?Sayfa=Makale&Sayi=23&No=181](http://Ww.Stradigma.Com/Index.Php?Sayfa=Makale&Sayi=23&No=181) 06.12.2006; Bu konuda ayrıca bkz., Anadolu Ermenilerinden Zaven Efendi'ye Cevap başlıklı yazı, 01 Haziran 1922 tarihli Vakit gazetes.

nasında Ermeni Patriği Zaven, yeni idarenin her iki millet içinde mutluluk getirmesi temennisinde bulunarak İstanbul'dan ayrılmak durumunda kaldı.⁵⁶

Yeni kurulan genç Cumhuriyet'te Türklerle birlikte yaşama arzusunda olan Ermeniler, Lozan'da kaderlerini ilgilendiren konuların görüşüldüğü esnada Türk Ermenileri olarak "Türk-Ermeni Teali Cemiyeti" adında bir dernek kurdu.⁵⁷ Bu cemiyet İstanbul'un işgalinde Bedros Zeki Karabetyan'ın etrafında toplanan Ermeniler tarafından kuruldu. Komitacı Ermenilerin tehditlerine rağmen bu cemiyetin üyeleri, Anadolu'da başlayan Kuvayı Milliye hareketine para ve silah kaçırma işlerinde yardımcı oldu. Türkiye'nin Ermeni asıllı yurttaşları ilkönce Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek, Türk Ermenilerinin "harici ve dâhili bütün teşvikata bigane kalarak Türk vatandaşlığına en samimi hislerle rapt-ı kalp ve her türlü müşkülata rağmen azminde sebat ederek hükümet-i milliyemize arz-ı biat ve sadakat eylediklerini" arz ediyorlardı. Yine bu dernek tarafından ikinci bir telgrafta İsmet Paşa'ya çekilmişti. "Türkiye Ermenilerinin mukadderatıyla alakadar olan Lozan Konferansında Ermeni hukukunun ancak devlet-i efhamileri ile müdafaa edilmesinin meşrutiyetini tasdik ediyor" ve kendisinin de bu görevi yerine getirmeyi kabul buyurmalarından dolayı şükran duygularını dile getiriyordu.⁵⁸

⁵⁶ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları (1922-1923) I-II*, Ankara 1990, s.246 vd.

⁵⁷ Derneğin cihan biraderler matbaasında basılan tüzüğü için bkz., *Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamnamei Esasiyesi*, İstanbul 1339-1341.

⁵⁸ M. K. Öke, a.g.e., s.194.

